

Pozitivismus a fenomenologie: odpověď Ivo Jiráskovi

Radim Šíp

Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, Katedra sociální pedagogiky

Nedávno Ivo Jirásek uveřejnil v *Pedagogické orientaci* kritickou recenzi (Jirásek, 2015) na naši knihu (Gulová & Šíp, 2013). Protože se jednalo o kritiku podnětnou, plnou inspirujících názorů, rozrostla se má reakce do dvojhlavé podoby, v níž se stýkala odpověď na recenzi s širší metodologicko-teoretickou studií. Ukázalo se totiž, že v krátkém textu do rubriky *Diskuse* není možné ozřejmit pozadí, které je v recenzované knize sice přítomno, ale není zjevně dostatečně a jasně demonstrováno a vysvětleno. Cítil jsem povinnost tuto chybu, která padá jako na jednoho z editorů na moji hlavu, napravit a snažil jsem se toto pozadí náležitě rozvést s přesvědčením, že poté již nebude náš přístup budít nedůvěru ani Ivo Jiráskovi, ani dalších kolegů. Na doporučení redakce jsem se ale rozhodl studii rozdělit na odpověď a na stať (publikovanou taktéž v tomto čísle). Oba texty však patří k sobě, a proto jestli čtenáře zaujmou mé argumenty v této odpovědi, zvu jej i ke čtení zmíněné studie.

1 Paradigmatický obrat

V této odpovědi budu pracovat s termínem *paradigmatický obrat*. Není zde však prostor pro to, abych jej dostatečně analyzoval. Pokouším se o to ve výše zmíněné stati, ovšem teprve ve své připravované knize *Paradigmatický obrat: filozofická analýza současné pedagogiky* budu mít dostatek prostoru jej pečlivě a z několika významných hledisek definovat. Přesto na tomto místě musím paradigmatický obrat alespoň přiblížit. Učiním tak s ohledem na jednu podstatnou připomínku Ivo Jiráskovi, kterou stojí za to rozvést. V následujícím citátu Ivo Jirásek nesouhlasně reaguje na můj přístup k redefinici vědy jako čtyř kontinuit a dodává:

Málo je zřejmé, proč by mělo být souvislé pole reality zkoumáno metodami, mezi nimiž je rovněž plynulý přechod: je-li na jedné straně opora o pozitivismus (kvantitativní přístupy) a na druhé o fenomenologii a hermeneutiku (kvalitativní), jen obtížně můžeme hledat „něco mezi tím“, co by tyto protikladné přístupy ke světu propojily. (s. 490)¹

¹ Všechny odkazy, v nichž se vyskytuje pouze identifikace stran textu, jsou odkazy na recenzi Ivo Jiráskovi (2015).

Paradigmatický obrat není jen nějakým jednoduchým posunem, ale skutečně zvratem celkového pozadí, pomocí kterého hledáme porozumění problému a následně jej podle toho artikulujeme a řešíme. Pozadí našeho myšlení se nám výrazně promění, když např. nahlédneme, že novověké pojetí individuality bylo vlastně sociálně-politickým prostředkem, jak se postavit středoověké teorii trojího lidu a jak osvobodit síly individua pro novověkou sociální a politickou proměnu veřejné sféry. Poté, co si tuto skutečnost uvědomíme, promění se naše celkové pozadí. Nepřekvapí nás již ani vznik liberalismu, ani vznik „moderní třídní komunity“ v podobě marxismu, ani jejich navzájem se hašteřící narativy. Zpočátku to sice mohlo vypadat jako dějinně nutné metafyzické směřování k předem danému cíli – liberalismus i marxismus takové narativy o sobě vypráví: liberalismus, resp. marxismus sebe v těchto narativách líčí jako náležitý pohyb světového vývoje. Po změně pozadí se však ukazuje, že se jednalo jen o nahodilý pohyb sociálně-politického dění, jenž byl poté převzat do ontologických, epistemologických a metafyzických teorií.²

Ivo Jirásek zjevně vidí v pozitivismu a fenomenologii nesmiřitelné tábory. Ovšem po rekonstrukci pozadí se jak pozitivismus, tak fenomenologie ukazují být dvěma reakcemi na novověké (raně moderní) proměny myšlení a jednání, které mají spolu více společného, než se může na první pohled zdát. Přes povrchové, „nesmiřitelné“ odlišnosti zmíněných pozic obě sdílejí stejný kaďlub myšlení, myšlení raně moderního paradigmatu. Fenomenologická transcendentální rovina³ může být myšlena jenom tam, kde je faktům přisuzován novověký, objektivistický⁴ charakter. Jelikož jedině v takovém případě je nutné najít způsob, jak můžeme z pozice vědomého subjektu vykázat objektivní platnost. Přesně to je cílem nejen pozitivismu, ale také Husserlovy fenomenologie do vydání jeho *Idejí k čisté fenomenologii a fenomenologické filosofii II* (Husserl, 2006), kde se jejich autor postupně, a patrně i nerad, od původního

² Analýzu podobného druhu můžeme najít v Deweyho textech *Public and its problems* (Dewey, 1992, lw.2: 235–372), *Individualism: Old and new* (Dewey, 1992, lw.5: 41–123) či *Liberalism and social action* (Dewey, 1992, lw.11: 1–65). (Jedná se o mezinárodně standardizované odkazy na Deweyho *Collected works*, kde „lw“ znamená dílo pozdního období, číslice po tečce číslo příslušného svazku a číselné rozpětí strany od–do v daném svazku.) Všechny tři monografie si lze přečíst v dobrém slovenském překladu Emila Višňovského (viz Dewey, 2001).

³ O ní se zmíním níže v této odpovědi a více ji rozvedu v mé navazující studii výše (s. 684–688).

⁴ *Objektivismus* je metafyzická pozice, která tvrdí, že na nás nezávislý svět je možné poznat tím, že naše teorie budujeme na základě našich vnitřních reprezentací vnější reality. Tyto reprezentace proměněné do propozic poměříme se skutečnými stavy světa, a tak zjistíme, zda s nimi tyto propozičně vystavěné teorie *korespondují*, a tedy zda jsou pravdivé, či nikoli (srov. Lakoff, 2006, s. 161–195).

projektu odvrací. Jak fenomenologie, tak pozitivismus předkládá jen odlišné řešení stejného problému. Hledá se řešení raně moderního hlavolamu, jak můžeme objektivizovat poznání, které vychází ze subjektu, aniž bychom upadli do humovského skepticismu. Husserlova odpověď byla zpočátku originálním pokusem prohloubit raně moderní odpověď Descartovu a Kantovu, ale Descartův a Kantův projekt nakonec zcela překročila. Podobným způsobem byl vnitřně rozvrácen pozitivistický přístup v postanalytické kritice (Quine, Sellars, Davidson, Brandom a další). Tato kritika je mimochodem velmi výrazně podobná myšlenkám, které pragmatismus artikuloval třicet až čtyřicet let před vznikem postanalytické filozofie.

Paradigmatický obrat nám tedy umožňuje vidět souvislosti a řešení tam, kde jsme je zakleti ve starším paradigmatu nemohli nalézt. Pomáhá nám vidět to, co Ivo Jirásek vidět zatím nemůže: pozitivismus i fenomenologie poté, co jsou náležitě rekonstruovány v průběhu vlastního vývoje způsobem, že z jejich původní podoby zůstaly jen některé z jejich charakteristik, nejsou nesmiřitelné pozice. A tudíž tyto pozice mohou vytvářet společné milieu pro naše metodologické úvahy, aniž bychom museli pouze vychylovat kyvadlo⁵, neboť takové vychylování je jen pokračováním starého známého myšlení.

2 Kde má Ivo Jirásek pravdu

Když mi přítel Ivo Jirásek s tříměsíčním předstihem prozradil, že napsal „kritičtější recenzi“ na naši knihu o metodách využitelných v pedagogickém výzkumu, byl jsem potěšen. Přinejmenším to znamená, že naše kniha je čtena a snad i plní svůj hlavní účel – tzn. že inspiruje pedagogy k používání metod v pedagogickém výzkumu a že je inspiruje dokonce k používání metod, které nejsou zatím jejich běžnou výzbrojí: analýza konstituce významů (*meaning constitution analysis* – MCA), narativní metodologie, kritická diskurzivní analýza (KDA) či metodologie vystavěná na teorii vědomostních prostorů (*knowledge space theory* – KST).

⁵ Ivo Jirásek píše: „To přece není ani nic nového, ani překvapivého. Kdyby intence textu zněla ve smyslu: ‚podívejte se, v předchozích staletích vsadili vědci příliš na racionalitu a kvantitativní přístupy ve vědě, je potřeba kyvadlo vychýlit a klást větší důraz chvíli zase na kvalitu, bylo by to mnohem více v souladu s následujícími pasážemi kolektivní publikace.“ (s. 489). Na této citaci je však něco pravdivého. V souladu se zbytkem textu by to skutečně bylo, ale to není a nebyla intence našeho projektu – viz následující část.

Recenze byla skutečně „kritičtější“, a díky tomu nás obohatila o poznání, které nám ve vyměřené době, ve stresu deadlinů a komunikace s jednotlivými autory na jedné straně a redaktory a recenzenty na straně druhé, uniklo. Především v jedné důležité věci má Ivo Jirásek pravdu. Všimá si zvláštní disproporce mezi úvodní „filozofujícími statími“ a mezi zbytkem knihy, v němž jsou prezentovány jednotlivé metody (s. 489). Všimá si „pikantnosti“, že zatímco úvodní stať se odvolává na nové paradigma ve vědě, zbytek knihy v podstatě akceptuje paradigma staré, a jako doklad zmiňuje pasáž, jež se zahanbující naivitou tuto skutečnost potvrzuje (s. 489; viz též cit. podle Gulová & Šíp, 2013, s. 130). Ano, největší chybou naší monografie je fakt, že není zvládnuta na úrovni editorské práce. Dnes jsme si toho až příliš bolestně vědomi. Kdo se pohybuje v současném schizofrenním akademickém prostředí, ten si dokáže představit všechna omezení, jež způsobila, že kniha není tak konzistentní a tak kvalitní, jak by mohla a měla být.

K Jiráskově *oprávněným* výtkám, které jsou zformulovány v jednom zhuštěném odstavci (s. 488), můžeme přidat výtky další. Zmíním je zde proto, aby si čtenáři mohli udělat představu, kam bychom chtěli výsledný text dovést, kdybychom byli bývali měli nedostižný komfort dostatku času a sil. Vedle skutečnosti, že úvodní filozofující stať je psána „bez jakékoli pokory“⁶ (srov. s. 489), a vedle skutečnosti, že tato stať není ideově kompaktní se zbytkem knihy, bychom mohli dodat následující:

1. V úvodní „filozofující“ stati není dostatečně vysvětlena hloubka paradigmatického obratu, ke kterému dochází na teoretické i metodologické úrovni jak ve vědě obecně, tak i v pedagogice jako jedné z vědeckých disciplín. Kdybych byl býval schopen v dané době lépe tento obrat vysvětlit a představit jeho hloubku a dopad, jistě by jej Ivo Jirásek neztotožnil s údajně „podobným projektem“, kterým má být Wilsonova konsilience (srov. s. 489). Byl bych první, kdo by stál s Ivo Jiráskem na barikádách, abych před tímto zjednodušeným naturalizováním vědy varoval (viz pasáže o fakticitě transcendentální roviny a jejích důsledků na metodologii ve studii v tomto čísle, s. 684–692).
2. Zakotvená teorie není dotažena do takové čistoty, aby se v ní mohly lépe charakterizovat fáze axiálního a selektivního kódování. Navíc zakotvená teorie v její strauss-corbinovské verzi je metodou relativně starou a dnes již patrně překonanou. Proto bychom ji dnes rádi doplnili o její novější

⁶ *Mea maxima culpa.*

verze – tzv. konstruující zakotvenou teorii (*constructing GT*; viz Charmaz, 2006)⁷ či tzv. situační analýzu (*situational analysis*; Clarke, 2005).

3. Interpretativní fenomenologická analýza by si zasloužila kompletně přepracovat.
4. Narativní analýza by měla být dotažena až do fáze analýzy prostřednictvím všech čtyřech modů, které teprve charakterizují podstatu narativního přístupu.
5. V kapitole o analýze konstrukce významů (MCA) by bylo dobré, aby její autorka lépe odlišila interpretativní, hermeneutické a deskriptivní postupy ve fenomenologické metodologii. Aby více upozornila na specifika Sagesova teoretického a metodologického přístupu, na nichž je tato metoda postavena. Aby konečně upozornila na míru úspěchu, s jakým Sages procesy *epoché* a fenomenologické redukce proměnil v metodologický postup, jenž podle mých znalostí nemá ve fenomenologické metodologii obdoby.
6. Kapitolám o obsahové a diskurzivní analýze by zase slušelo, kdyby byly proporčně více uměřené a více koncentrované na hlavní rysy, jež chtěl její autor prezentovat.
7. Posledně představená metoda, která je založena na teorii vědomostního prostoru, a především inovační vklad autorky této kapitoly by si zasloužil delší teoretické uvedení, aby bylo zřejmé, jak právě tato metoda velmi úspěšně překonává příliš těžkopádné epistemologické rozlišení na kvantitativní a kvalitativní metodologii. Činí tak, aniž by se autorka musela uchýlovat k trikům, které prezentuje tzv. „smíšený design“. (Ten je údajně založený na pragmatistickém filozofickém pozadí, ovšem s pragmatismem se zjevně úspěšně mýjí.)

⁷ Adéla Kulštrunková nedávno úspěšně obhájila diplomovou práci (2015), v níž byla tato metoda poprvé na Pedagogické fakultě MU aplikována. Jednalo se o výzkum formování životní perspektivy lidí odcházejících z dětských domovů. Práce stojí za přečtení nejen kvůli aplikaci metody a jejímu podrobnému popisu, ale také kvůli výsledné teorii, jež v mnohém překonává teorie odborníků, přestože se jedná pouze o práci kvalifikační.

3 Kde se Ivo Jirásek mylí

Přesto si dovolím v některých věcech s Ivo Jiráskem nesouhlasit. Předně autorům textu nešlo o to, aby prezentovali témata a metody, které „se v posledních letech užívaly na Katedře sociální pedagogiky Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity Brno“ (srov. s. 487). Hlavním důvodem, proč se editoři rozhodli vést autory jednotlivých kapitol aplikačním způsobem (tzn. aby krok po kroku ukazovali na příkladu vlastních výzkumů, jak postupovat), bylo dokumentovat, co prakticky znamená, když chceme aplikovat jednotlivé metody ve výzkumném procesu, a s jakými praktickými problémy se při aplikaci můžeme setkat. Některé české metodologické knihy, které Ivo Jirásek v tomto kontextu v recenzi zmiňuje a které považuje za rozdílné od té naší za „skutečně metodologické“ (srov. s. 487), jsou spíše stručnými úvody do jednotlivých metod, které fakticky čtenářům nepomohou uchopit vnitřní podstatu představovaných metod a poskytují pouze jejich teoretický popis. Ovšem podstata výzkumných metod má z velké části charakter tacitní znalosti a z toho důvodu ji čtenáři mohou uchopit pouze na příkladech jednotlivých kroků aplikace metody a prostřednictvím neustálé reflexe vztahu mezi teorií metodologie a jejím uplatněním ve zmíněných krocích.

V tomto přístupu se mimo jiné odráží jeden z nejvýznamnějších fenoménů paradigmatického obratu. Proto naše kniha není první ani poslední, v níž editoři zvolili kombinaci teoreticky popisného a aplikačního postupu a vzájemně je těsně provázali.⁸ Posuny v raně moderním pojetí vědy se na rovině metodologicko-prováděcí vrací ke své baconovské větvi, jež byla potlačena descartovsko-lockovskou tradicí. Pro tuto experimentalistickou větev jsou podstatné reálné postupy a aplikace, neboť se v nich odráží instrumentální pojetí poznání. Toto pojetí si všímá, jak aplikace dotváří samotnou metodu a podmiňuje kvalitu a charakter výzkumných zjištění. Do vědy se tak vrací důraz na jednání, které je v novém, pozdně moderním pojetí podstatou jakéhokoli kognitivního aktu.⁹ Nic na tom nemění fakt, že mnozí z dřívějších i dnešních vědců tento posun volí podvědomě, protože je zatím za horizontem toho, jak raně moderní věda definuje sama sebe. Naše moderna, jak se

⁸ Viz české publikace (Švaříček et al., 2014; Řiháček, Čermák, & Hytych, 2013) i vcelku dlouhou tradici textů uveřejňovaných v metodologické řadě nakladatelství Sage. Zde všude je běžné, že autoři textů metodu nejen popisují teoreticky, ale výklad také doplňují o podrobný reflektivní popis její aplikace.

⁹ Ostatně to, že kognitivní akt, nazýváme *aktem* a nikoli *kontemplací* či *meditací*, jak by to učinili ještě Descartovi následovníci v 18. století, svědčí o těchto pomalých a postupných, ale ve svých důsledcích radikálních posunech.

na sobě nezávisle domnívali Latour (2003) i Dewey (2012), je stále nedokončená a to utváří paradigmatické napětí, v němž raně moderní paradigma vědy je postupně střídáno paradigmatickým pozdně moderním (o tom více s. 672–674 v tomto čísle). Ohlasy lidí, kteří s naší knihou během svých výzkumů pracují, naznačují, že se jí – přes všechny Jiráskem i mnou zmíněné nedostatky – tento cíl daří naplňovat.

Dále se musím ohradit proti zjednodušujícímu vyhlášení týkajícímu se pramenné literatury filozofických východisek jednotlivých metod. Ivo Jirásek v podstatě tvrdí, že když nabádáme výzkumníky, aby se nebáli filozofických východisek jednotlivých metod a našli si k nim cestu přes autory, kteří jsou schopni tato východiska podat přijatelnější formou než jejich zakladatelé (např. Husserl), pak prý podporujeme „nešvar spokojenosti s informacemi z druhé ruky“ (srov. s. 487). S tímto nešvarem u svých studentů bojují stejně jako přítel Ivo Jirásek u těch svých. Domnívám se ovšem, že skutečné pedagogické řešení není nutit studenty, potažmo výzkumníky, kteří neprošli drezúrou analýzy filozofických textů, aby četli málo srozumitelné knihy Hegela, Husserla či Heideggera. Stává se totiž docela často, že formulace typické pro boj filozofa s formou současného myšlení – vezměme si za příklad Heideggerovo „bytí bytuje“ –, které jsou nesrozumitelné právě proto, že se snaží toto myšlení „rozlomit“ a umožnit nám myslet jinak, studenty a výzkumníky spíše odvádí od racionálního sdělení takových formulací, přičemž studenti a výzkumníci autory takových „mystických prohlášení“ odvrhnou jako nesrozumitelné bláznů. Tímto způsobem jen ochudí sebe i svoji znalost filozofických východisek. Proto jsme přesvědčeni, že lidé, kteří chtějí využít fenomenologický přístup, nemusí číst právě Husserla, aby uchopili podstatu fenomenologie.

To ale neznamená, že není potřeba kvalitně obsáhnout filozofická východiska daných metodologických přístupů. Pokud by se Ivo Jirásek začel do textů např. – v tomto kontextu zmíněného – Sagese (cit. podle Gulová & Šíp, 2013, s. 230–231; 241–242), popř. kdyby se mohl účastnit Sagesových týdenních metodologických seminářů pořádaných Katedrou sociální pedagogiky PdF MU (2010 a 2014), pak by jistě k takové zkratce nedospěl. Jako téměř každý člověk i já trpím mnoha úchylkami. Jedna z nich spočívá v tom, že s jistou dávkou masochismu miluji filozofické – často nesrozumitelné – texty. Jsem ale bytostně přesvědčen, že lidé Sagesova typu jsou schopni poskytnout dostatečně hlubokou míru vhledu do filozofických východisek všem těm pedagogům-výzkumníkům, kteří takovou zvláštností netrpí.

Moje masochistická láska k málo srozumitelným textům však má i jisté výhody. Díky několikaletému studiu Husserla, Heideggera, novější fenomenologie (Merleau-Pontyho, Barbarase, Levinase, Henryho, Ricoeura), popř. moderní biologie silně ovlivněné fenomenologií – viz např. Thompsonovu knihu *Mind in life* (2007) – mě přesvědčilo, že samotná fenomenologie se posunula velmi výrazně za horizonty Husserlova původního záměru, a tedy za horizonty většiny českých fenomenologů, jejichž obzor je často „pravověrnější“ a konzervativnější než obzor Husserla samotného. Kdyby Ivo Jirásek vzal vážněji směr, jakým se ubíralo Husserlovo myšlení na konci 30. let 20. století a kam dospěla merleau-pontyovská tradice, pak by se jistě nepustil do příliš rychlých soudů na adresu autorky textu o MCA. Vyčítá jí drobnosti, které plynou spíše z formulační nezdatnosti než z osudového míjení s Husserlovou filozofií, a přitom se podle mého právě v této pasáži dopouští velké chyby.

Mám především na mysli jeho tvrzení, že „Husserlova fenomenologie je po výtce *transcendentální*, nikoliv empirická“ (srov. s. 490). Takové tvrzení zjednodušuje jak samotný vývoj Husserlova myšlení, tak vývoj fenomenologie v její merleau-pontyovské tradici, která výrazně navazuje na Husserlovy analýzy z *Idejí II*, *Kartesiánských meditací* či *Krize evropských věd*. To je velmi nebezpečné, protože takové pojetí nás drží v zajetí raně moderního paradigmatu a neumožňuje nám promýšlet v nových horizontech teorii a metodologii jak vědy obecně, tak pedagogiky speciálně. Takový krok je podobný tomu, jaký udělalo raně moderní myšlení v 17. století, když na jednu stranu dynamizovalo pojetí vědeckého výzkumu, ale na stranu druhou si zachovalo antiko-středověkou představu poznání jako intelektuálního uchopení podstaty poznávaných objektů. (K tomu více v mé připravované knize *Paradigmatický obrat: filozofická analýza současné pedagogiky* a částečně ve studii v tomto čísle – viz výše, s. 684–685).

Právě v této pasáži se dikce Ivo Jirásky dostává do polohy, kterou jsem v jeho textu jinde nezaznamenal, do mentorské polohy „jediného znalce fenomenologie v Čechách“.

4 Poslání

Ve své navazující studii se dále vyjadřuji k dalším tématům – především k roli pragmatismu a fenomenologie v paradigmatickém obratu a k transcendentální rovině jako empirické rovině fylogenetického *a posteriori*. Tato témata tvoří jádro studie a jsou prostředkem, kterým se snažím definovat nové změny a důrazy, jež bychom v pedagogické metodologii a teorii měli následovat. Věřím, že na konci našeho dialogu, jímž je tato odpověď pouhým předznamenáním, bude se mnou přítel Ivo Jirásek více souhlasit než nesouhlasit.

Literatura

- Clarke, A. E. (2005). *Situational analysis: Grounded theory after the postmodern turn*. Los Angeles: Sage.
- Dewey, J. (1992). *The collected works of John Dewey*. L. A. Hickman (Ed.). Charlottesville: InteLex Corporation.
- Dewey, J. (2001). *Rekonštrukcia liberalizmu*. Bratislava: Kalligram.
- Dewey, J. (2012). *Unmodern philosophy and modern philosophy*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Husserl, E. (2006). *Idejí k čisté fenomenologii a čisté filosofii II*. Praha: Oikoymenh.
- Gulová, L., & Šíp, R. (Eds.). (2013). *Výzkumné metody v pedagogické praxi*. Praha: Grada.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory. A practical guide through qualitative analysis*. London: Sage.
- Jirásek, I. (2015). Gulová, L., & Šíp, R. (2013). Výzkumné metody v pedagogické praxi. *Pedagogická orientace*, 25(3), 487–491.
- Kulštrunková, A. (2015). *Formování životní perspektivy u mladých lidí z dětských domovů*. (Diplomová práce). Dostupné z: https://is.muni.cz/auth/th/210469/pedf_m/Diplomova_prace_Kulstrunkova.pdf
- Lakoff, G. (2006). *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda.
- Latour, B. (2003). *Nikdy sme neboli moderný*. Bratislava: Kalligram.
- Řiháček, T., Čermák, I., & Hytych, R. (2013). *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*. Brno: Masarykova univerzita.
- Švaříček, R., Šedová, K., Janík, T., Kaščák, O., Miková, M., Nedbálková, K. ... Zounek, J. (2014). *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách: pravidla hry*. Praha: Portál.
- Thompson, E. (2007). *Mind in life. Biology, phenomenology, and the science of mind*. Cambridge: Harvard UP.

Autor

doc. Mgr. Radim Šíp, Ph.D., Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta, Katedra sociální pedagogiky, Poříčí 31, 603 00 Brno, e-mail: sip@ped.muni.cz